

T.C.
Kültür ve Turizm Bakanlığı
Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü

9 MİLLETLERARASI
TÜRK HALK
KÜLTÜRÜ KONGRESİ

TÜRK HALK EDEBİYATI

TÜRKİYE, BAŞKURT, TATAR VE ÖZBEK TÜRKLERİ ARASINDA TİMUR (1336-1405) TİPİ ETRAFINDA TEŞEKKÜL EDEN EFSANELER

Prof. Dr. Gülhan ATNUR¹

Sözlü kültürde insanların ihtiyaçlarına göre çeşitli türler teşekkül etmiştir. Bu türlerden biri olan efsaneler de tarihin bilinen dönemlerinde, muhtemelen insanoğlunun evreni ve insanı tanıma, anlamlandırma ihtiyacına cevap vermektedirler. Özellikle mitik dönemlerde tanrıların ve yaptıkları işlerin kutsallığı, efsanelerde yerini insanların, mekânların, varlıkların kutsallığına bırakır. Efsanelerde gerçek veya hayalî şahıslar/varlıklar ve olaylar, olağanüstülük, gerçeklik ve kutsallık süzgecinde eritilerek, dinleyiciye inanılan veya inanılması gereken bir yapıda sunulur. Bu metinlerin kahramanları sıra dışı varlıklar; dinî, tarihî kişiler veya gündelik hayatın sıradan isimleridir. Toplumda dinî veya tarihî rolleriyle ön plana çıkan bazı kişiler bir süre sonra gerçek özelliklerini kaybeder ve efsane tipi haline gelirler. Bu sebeple Ahmet Yesevi, Yunus Emre, Hacı Bayram Veli, Mimar Sinan, Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim gibi birçok isim efsane tipi içerisinde değerlendirilebilirler.

15. yüzyılın son çeyreği ile 16. yüzyılın başlarında Semerkant'ı merkez edindikten sonra Moğolistan'dan Anadolu'ya, Deşt-i Kıpçak'tan Hindistan ve Mısır'a kadar büyük bir coğrafyada birçok devleti yıkararak görkemli bir imparatorluk kuran Timur da gittiği her yerde gerçek/tarihî kimliğinden sıyrılarak efsane kahramanı haline gelmiştir. Tarihî kaynaklarda Timur (saltanatı: 1370-1405), devlet teşkilatçılığı; kalabalık askerini yönetmedeki başarısı; sanatçıları, din adamlarını ve tüccarları koruması, özellikle Semerkant başta olmak üzere birçok şehrin imarına veya

¹ Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, gatnur@atauni.edu.tr

kurulmasına öncülük etmesi ile ön plana çıkmaktadır. Fakat zekâsı, kurnazlığı ve hırsıyla çok büyük bir coğrafyayı yirmi dört yıl gibi kısa zamanda ele geçirirken ardında bıraktığı gözyaşı ve acı, Timur'un, fethettiği bölgelerdeki insanların nazarında menfi bir tip olarak kabul edilmesine de yol açmıştır.

Timur'la ilgili olaylar ve gerçekler elbette tarih alanındaki bilim insanlarının çalışma konusudur. Fakat Timur zamanla soyu, hayatı ve savaşlarıyla ilgili hikâyelerle önce sözlü, daha sonra da yazılı kültürün önemli bir kaynağı haline gelmeye başlar. Türk dünyasında, özellikle de Çağatay sahasında, Timurname, Cenkname adıyla bilinen, sözlü kültürden yazılı kültüre aktarılan el yazması eserler Timur'a ait olağanüstü hikâyelerle doludur. Ayrıca günümüzde Özbekistan'da Timur'la ilgili efsaneleri içeren müstakil kitaplar da yayımlanmıştır.

Timur hakkında sefer düzenlediği bölgelerde de çok sayıda anlatı teşekkül etmiştir. Mesela Anadolu'da bu anlatılar oldukça yaygındır. Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Osmanlılarla savaşması; onları yenerek İzmir'e kadar gitmesi, Timur'un Anadolu'daki Türklerin sözlü kültürde yer almasına yol açmıştır. 16. yüzyılda Baykan adlı şairin Dasitan-ı Sükût-ı Kars adlı destanı ile Türkiye'nin hemen her yerinde anlatılan Timur efsaneleri bunlardandır. Ayrıca bu konuda en önemli kaynak Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'dir. Evliya Çelebi eserinde onu "Timur-ı bî-nûr" olarak tanımlamakta ve Anadolu'da yaşanan tarihî olaylarla beraber Timur efsanelerine ve Timur-Nasreddin Hoca fıkralarına da yer vermektedir.

Timur, Toktamış Han'la düştüğü anlaşmazlık neticesinde Altınorda'yı yıkmış ve Moskova'ya kadar olan bölgeyi ele geçirmiştir. Günümüzde İdil-Ural bölgesi olarak adlandırılan coğrafyada yaşayan Başkurt ve Tatar Türkleri Altınorda'nın varislerindedir. Bu Türk boyları arasında "Aksak Timur Beyit"i yaygın bilinir. Ayrıca Timur'un Bulgar ve Biler şehirlerini ele geçirmesi, halkı öldürmesi ve şehirleri yakıp yıkmasını konu edinen çok sayıda efsane mevcuttur.

Bu bildiri de amaç tarihî olayları ele almak veya tarihe günümüz penceresinden bakmak değildir. Belirtilen üç Türk coğrafyasında en eskisi 15-16. yüzyıldan başlayan kaynaklardan yola çıkarak efsaneler aracılığıyla Timur tipini ortaya çıkarabilmektir. Bu maksatla İbni Arabşah, İbni Tagrıberdi, Şerefüddin Ali Yezdî ve Evliya Çelebi Seyahatnâmesi gibi tarihçi ve seyyahların eserleri ile daha önce hazırlanmış tez ve kitaplardan faydalanılmıştır.

Timur, tıpkı Oğuz Kağan, Cengiz Han gibi yeryüzünün tek hâkimi olmak arzusundan hareket eden bir cihangirdir. Moğollardaki "Gökyüzünde bir tane güneş ve ay varken, yeryüzünde nasıl iki hâkim olabilir?" fikri veya Timur'a atfedilen "Dünya iki hükümdara yetecek kadar geniş değildir. Tanrı nasıl bir tane ise, Sultan da bir tane olmalıdır" sözleri (Aka 2000: 107) onun hakkındaki hikâyelerin neden büyük bir coğrafyada yayıldığını izah etmektedir. Bu efsanelerin birçoğunda Timur bizzat rol almaktadır. Fakat Kırk Kız (Atnur 2002: 605-606), Kaldı Köyü 4 (Özen 2001: 214), Elbeyli Efsanesi (Özen 2001: 203-204) ve Yıldırım Bayezit Efsanesi (Özen 2001: 228)nde yalnız Timur dönemindeki bazı olaylardan bahsedilmektedir ve efsane tipleri başka kişilerdir.

Timur etrafında teşekkül eden efsaneler genellikle onun savaşlarını ve bunlara bağlı ortaya çıkan diğer olayları anlatır. Bu sebeple çoğunluğu tarihî efsaneler grubundadır. Anadolu ve İdil-Ural coğrafyasındaki tarihî efsanelerin bazıları belli yerlerin isimlerini Timur'la alakalı olaylarla

açıklar. Türkiye’de Taşak Ovası ve Aksaray (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2011: 2/27; 3/115), Şifahîye Medresesiyle ilgili Siyah Taşlar Efsanesi (Özen 2001: 187-188), Bakacak Tepesi ve Çivril (Osan 2006: 82); Başkurtlardaki Uçalı; Tatarlardaki Poganiy Gölü, Kazan, Kızlar Ziyareti (Atnur 2002:448; 593; 606; 624; 634) adları efsanelere göre Timur seferinin yadigârdır. Bu metinler, ister gerçek ister hayali bir olaya bağlı olsunlar, olayların gerçekliğini kanıtlama gayesi güderler ve bir yer adı hariç (Poganiy Gölü) hepsi Türkçedir.

Tarihî veya dinî kişilikler etrafında teşekkül eden efsanelerde kahramanların genellikle doğumlarından itibaren olağanüstü özelliklere sahip oldukları görülmektedir. Bazı Timur kronikleri ile Özbek ve İdil-Ural sahası efsanelerinin bir kısmı Timur’un doğumunun haber verilmesini veya doğumundaki olağanüstülükleri ele alır. Timur’a karşı müspet veya menfi tutum bu efsanelere de yansımıştır. Fakat hangi tutumla anlatılırlarsa anlatılınsınlar metinlerde Timur’un Tanrı tarafından gönderildiği mesajı hâkimdir.

Onun doğumuyla ilgili efsanelerin ikisini hem İbni Arabşah hem de İbni Tagrıberdi nakletmektedir. Bu yazarların aktardığına göre Timur’un doğduğu gece miğfer gibi bir şey havada uçarak bozkırın ortasına düşer, toprağa yayılır ve içinden köz ve kıvılcım çıkarak ovaları ve şehirleri doldurur. Bu kaynaklardaki bir diğer rivayet ise Türk destanlarında yaygın görülen avcunda kan tutarak doğma motifini içermektedir (İbni Arabşah 2012: 33; İbni Tagrıberdi 2013: 347). Ahsen Batur’un Şerefüddin Ali Yezdî’nin eserinin çevirisinde İbni Haldun’dan aktardığı kayıta da Timur’un doğumuyla ilgili bir başka rivayet şöyle anlatılmıştır: “*Müneccimler bu büyük kindar’ın kuzeydoğu taraflarından zuhur edeceğini haber verdiler... Mağripli büyük velilerden Ebû Yakub el-Badisî adlı bir şeyhin bir gün namazını bitirip selam verdikten sonra arkasındaki cemaate o büyük kan dökücünün bugün doğduğunu söylediğini nakletmektedir.*” (İbni Haldun’dan naklen Ahsen Batur, Şerefüddin Ali Yezdî 2013: 26). Şerefüddin Ali Yezdî de eserinde Timur’un doğumundan; onun “*sahib-i devletin nişanı olan sekizinci yıldız*”ı yani Kaçulı Bahadur’un sekizinci nesli olarak saltanat dünyasını aydınlattığından, zaferin yüce Tanrı’nın inayetiyle ona nasip olduğundan bahseder (2013: 25-26). Özbeklerdeki bir efsanede ise Oğuz Kağan Destanında karşılaşılan ok atma, yerini kılıca bırakmıştır. Timur’un babası Emir Taragay bir rüya görür. Arap’a benzeyen bir yiğit kılıçla önünde peyda olur. Kılıcı uzatarak “Güneşe doğru at!” der. Emir Taragay kılıcı atar. Kılıç mağripten maşrığa gider. Emir Taragay rüyasını şeyhe anlatınca yakında bir oğlunun olacağını ve bütün dünyayı fethedeceğini öğrenir (Sadikov 2007: 9).

Timur, Timurlenk veya Aksak Timur sıfatıyla tanımlanır. Semerkant bölgesinde Çağataylar ve Moğollar arasındaki mücadeleye katıldığı için sağ kol ve bacağından sakat kalmıştır (Aka 2012: 173). İbni Arabşah ve İbni Tagrıberdi ise Timur’un iyi bir demirci olduğunu, fakat geçim sıkıntısı yüzünden eşkıyalık yaptığını, bir koyun çalarken çobanın attığı oklarla omzundan ve ayağından yaralanarak sakatlandığını yazarlar (İbni Arabşah 2012: 33-34, 40; İbni Tagrıberdi 2013: 347-348). Onun bu durumu efsanelere farklı yansımıştır. Tatar efsanelerinden Aksak Timer ve Başkurtlardaki Akhak Timer’de onun sakat kalması, Hz. Musa ve Firavun kıssasına benzer bir kehanetin sonucundadır. Aksak Timer’de padişah rüyasında bir adamın başını kestiğini görür. Rüyasını yorumlatınca Gabdulla’nın karısı Merfuga’nın doğuracağı çocuğun kendisini öldüreceğini öğrenir. Kadının karnına bastırarak çocuğu öldürmeye karar verirler. Eylem gerçekleştirilir, kadını öldü sanarak bırakırlar. Fakat kadın yaşar ve sakat bir çocuk doğurur (Atnur 2002: 591).

Başkurlara ait Akhak Timer de ise sihirbaz bir kadın hana, o yıl doğacak çocuğun büyüyünce kendisini öldüreceğini söyler. Han da adamlarına, ülkedeki bütün hamile kadınların karınlarının kesilmesini ve çocukların öldürülmesini emreder. Fakat kadınlardan biri aksak bir çocuk doğurur ve çocuk büyüyünce kehanet gerçekleşir (Atnur 2002: 465). Timur'un aksak olmasının sebebi Tuybike'nin Kazanı adlı efsanede ise Hantimer'in Bulgar'ı ele geçirirken dizine ok saplanması şeklinde açıklanır (Atnur 2002: 625).

Tatar Türklerinin efsanelerinde Timur'un han olması onun zeki ve kurnazlığıyla ilişkilendirilmiştir. Aksak Timer'de o, çobanlık yaparken yanına adamlar toplar, kervan yağmalar, başka hanları yenerek han olur. Efsanede onun han olmaya, aksak bir karıncayı ağacın tepesine çıkarmak için çabalarken gördüğünde karar verdiği anlatılmaktadır (Atnur 2002: 591-592).

Timur, zeki, kurnaz bir devlet adamı, askerî bir taktikçi ve strateji uzmanıdır ve cihangirlik iddiasından dolayı diğer devlet adamlarına kendi idaresini tanıtmaya gayesindedir. (Aka 2012: 175). Timur'a dair efsanelerde de genellikle onun devlet adamlığı konu edilir. Anadolu coğrafyasında özellikle Yıldırım Bayezid'in Timur'a tutsak düşmesine dair efsaneler de onun cihangirlik iddiasının bir sonucudur. Bu olayı anlatan efsane Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde varyantlarıyla yer alır. Timur döneminin tarihi kaynakları böyle bir olaydan bahsetmemesine rağmen bu efsanede Ankara Savaşı sırasında ordusu bozulan Yıldırım Bayezid'in cengâverce savaşması övülür ve Timur'a tutsak düşmesi anlatılır. Efsaneye göre Timur ona önce çok misafirperver davranmıştır. Fakat "Ben sana tutsak olsaydım ne yapardın?" sorusu üzerine Yıldırım Bayezid: "Ben seni kafese kapatır, her yere yanımda götürürdüm." şeklinde cevap verince Timur onu bir kafese kapatarak Anadolu'da ele geçirdiği yerlere yanında götürmeye başlamış; tutsak aldığı eşlerine sakilik yaptırmıştır. Padişah bu durum sebebiyle ateşli sıtmaya tutularak ölmüştür (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2011: 2/27; 4/225).

İbni Arabşah kendisini ülkesinden kopardığı için genellikle Timur'a karşı öfkeli. Fakat yeri geldiğinde onun devlet adamlığını ve savaş taktiklerini över, savaşmadan önce derviş, dilenci, kabadayı, tüccar gibi her gruptan insanı casus olarak göndererek ülkeler hakkında her konuda ayrıntılı bilgi edindiğini belirtir (2012: 432-433). Aksak Timer efsanesinde Timur hem iyi bir devlet adamı hem de savaşçıdır. Şehirleri ele geçirmek istediğinde tüccar, dilenci vb. kıyafetlerde casuslar gönderir ve bu yolla edindiği bilgilerle bir şehri alıp almamaya karar verir. İstanbul şehrini alamayınca safran sürünerek hasta numarası yapar ve şehrin padişahını öldürüp onun kıyafetinde şehri ele geçirir. Barac Nesli adlı metinde ise kılık değiştirerek şehre gelen kendisidir (Atnur 2002: 593; 598, 599).

Timur'un Büler, Barac ve Bulgar şehirlerini ele geçirmesinde ise kurnazlığı ile zalimliği ön plandadır. Bu şehirlerde kendisinin veya adamlarının kıyafet değiştirerek Timur hakkında kötü söz söyleyenleri tespit ettiği/ettirdiği, onları bütün nesliyle öldürttüğü veya diri diri yaktığı anlatılır. Onunla yapılan savaşlarda hanın kızı ile kırk kızının da öldükleri ve gömüldükleri yerin ziyarete dönüştüğü efsanesi de mevcuttur (Atnur 2002: 593; 598-599; 601-602, 604). Sivas'ta anlatılan Timur'un Zulmü adlı efsanede Sivas'ı yakıp yıktığı, geride kalan halk ona bedduasını kesene kadar zulmünü gitgide artırdığı anlatılmaktadır (Özen 2001: 191-192). Kaldı Köyü Efsanesi 3 başlıklı metinde de Sivas'ta birçok insanı diri diri toprağa gömdürttüğü anlatılan efsaneler arasındadır (Özen 2001: 214).

Efsanelerdeki Timur tipinin bir diğer özelliği açık sözlü olması ve bu tavrı sergileyen kişilere başışayıcı davranmasıdır. Mesela Timur kıyafet değiştirerek geldiği Barac halkına bu felaketin başlarına neden geldiğini sorar. “Açgözlü Timur sebebiyle” diyenleri cezalandırır; “Tanrının takdiridir” diyen beyin hanımına ise sülalesiyle istediği yere yerleşme hakkı verir (Atnur 2002: 598-599). Kızılırmak kıyısındaki bir köyde halka; “Ben zalim miyim? Yoksa Allah’ın gönderdiği bir zulüm müyüm?” şeklinde soru yönelttiği, köy halkından birinin “Biz mazlum olsaydık, sen zalim olmazdın.” sözü üzerine halkı affettiği de belirtilmektedir (Özen 2001: 214).

Bazı efsanelerde verilen sözün tutulmaması, yalan söyleme veya gayrı ahlakî işlerde Timur’un öfkeli ve kindar biri olarak tanıtıldığını görürüz. Uçalı efsanesinde Timur Başkurlara kendisine vaat ettikleri kızı vermedikleri için kızar, yaylalarını yakar, halkın bir kısmını öldürtür. Olayın geçtiği yere de bu olaydan dolayı Uçalı (öç aldı) denmeye başlanır (Atnur 2002: 448). Timur’un Kızı ve Şarkışla’nın Kuruluşu efsanelerinde ise onun Sivas üzerine gitmesi ve Şarkışla’nın kuruluşu gayrı ahlakî bir davranışa öfkelenmesi sebebiyledir. Timur’un kızı sihirle bilinmeyen bir yere (Sivas ve Şarkışla) götürülerek sabaha kadar dans ettirilir; bu eziyete dayanamayan kız bir süre sonra hastalanır. Timur hastalığın sebebini öğrenince öfkelenir, devlet yetkililerini toplar. Kızdan götürüldüğü yeri tanıyacak nesnelere getirmesi istenir. Kız, ilk efsanede havuç, şalgam ve lahana; ikincisinde ise şalgam, turp ve pancar getirir. Bunların Rum ülkesinde/Sivas’ta yetiştiği öğrenilince bu bölgeye sefer düzenler ve halkı kılıçtan geçirir. Bu efsanede Şarkışla ahalisinin Timur’un neslinden olduğu inancına da yer verilmiştir (Özen 2001: 190-191; 265). Bu efsanelerde rastlanan sihirle bir kızı başka bir yere götürme, Ebu Ali Sina Hikâyelerinin önemli motiflerdendir. Şarkışla’nın Kuruluşu efsanesinde sihir yapan kişi ise gerçek kimliğinden sıyrılarak halk anlatısı kahramanına dönüşen İbni Sina’dır. Ayrıca bu efsaneler yoluyla Timur’un seferi haklı sebeplere dayandırılmış gibidir.

Timur, amacına ulaşmak için hileye başvuran biri olarak da tasvir edilir. Ateşsiz Kaynayan Kazan efsanesinde olduğu gibi kıyafet değiştirerek şehri nasıl ele geçireceğini öğrenir. Bu hile güvercinin ayağına ateş bağlayarak şehri yakmaktır (Atnur 2002: 623-624). Aksak Timer’de de tüccar kılığında gittiği Fan şehrinde padişah mallarına bakarken hileyle başını keserek padişahlığa geçtiği; İstanbul padişahını safranla yıkanıp hasta numarası yaparak öldürdüğü belirtilmektedir (Atnur 2002: 591-593).

Anadolu’da tespit edilen bazı efsanelerde ise Timur’un kendinden daha kurnaz ve hilekâr kişilerle karşılaşınca aciz duruma düştüğüne yer verilmiştir. Mesela Timur’un Mardin Kalesini ele geçirememesi sebebi, Ercişli Emrah Hikâyesindeki kireç, yoğurt ve ekmeğe benzer (Bali 1973: 114-115). Mardin’le ilgili efsanede yaşlı bir kadın köpek sütünden yoğurt ve peynir yaparak Timur’a götürür, bu yolla ona sen ne yaparsan yap bu kaleyi ele geçiremezsin mesajını verir. Timur bile bu hileye kanar ve şehri muhasara etmekten vazgeçer (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2011: 4/44-45).

Timur huzurundaki âlimlerinin İslamiyet’le ilgili sohbetlerini dinler; kendisi de Kuran-ı Kerim’den ayet okuyabilecek kadar bilgilidir (Aka 2012: 175). Belki de bu sebeple efsanelerde ön plana çıkan bir diğer özelliği de dindarlığıdır. Anadolu ve İdil-Ural sahasındaki Timur efsanelerinin birçoğunda Timur’un şehirlere yakıp yıkması ve insanları öldürmesi tek bir gerekçeye dayandırılır: dinî vecibeleri yerine getirmeme. Bu tür efsanelerde belirtilen coğrafyalardaki halk kabahati ken-

dinde de gördüğünden Timur'un zulmü haklı bir gerekçeye dayandırılmış gibidir. Mesela Bulgar şehri de bu sebeple yok edilmiştir. Efsanede Timur, Bolgar şehrinin hanı Bikçura'ya elçisi aracılığıyla neden Cuma namazı kılmadıklarını sorar. Bikçura gerekli cevabı veremeyince de hem halkı hem de hanla vezirlerini öldürtür. Bu efsanedeki anlatıcı "Bizim Bolgar halkı günah ve fitne ile meşhur idi. Allahuteala'ya asi oldular. Allahuteala onun için Aksak Timer'i onlara musallat etti." cümleleriyle Timur'un hem geliş sebebini ilahî kudrete bağlamakta hem de İslam dışı davranışların cezalandırılacağını vurgulamaktadır (Atnur 2002: 601-602).

Eski Kazan Şehrinin Kurulması adlı efsanede de bu sebep yer alır. Efsanede Timur'un ağzından, yalnız dinî vecibelerini yerine getirmeyen halkın değil, "Sizden doğan çocuklar da dinsiz olur deyip onların dahi başını kestirip sizin gövdelerinizin arasına attırdım." sözleriyle çocukların da öldürüldüğü belirtilir. İnsanlar Timur'un dindarlığını öğrenince hanbikeye² onun bu yönünü anlatırlar. Hanbike de Timur'un yanına gider, kendi günahlarından bu halde olduklarını söyler ve çocuklarının Kuran okumak üzere bir yere yerleşmeleri için izin ister. Böylece hanbike ile oğulları hayatta kalırlar. Hanbike'nin oğlu Altınbik büyüyünce yakılan camileri onartır, medreseler açar, imam ve müderris çağırarak Bulgar şehri tekrar canlandırır (Atnur 2002: 631-634). Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde nakledilen bir efsanede de Nasreddin Hoca, Timur'a Sivas'ta neden çoluk çocuk demeden öldürdüğünü sorar. Timur, Tanrı ilhamı ve Hz. Hızır'ın vesile olmasıyla Mutezili, Caferi ve Hurufileri öldürdüğünü belirtir (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2011: 3/120).

Özbek efsaneleri ise Timur'u veli tipi olarak yansıtmaktadır. Onun Allah'tan sonraki en büyük yardımcısı Hızır'dır. Esrarengiz Şifacı adlı efsanede Timur, Fars ülkesini ele geçirdikten sonra askerinin arasında veba yayılmaya başlar. O dönem vebanın ilacı olmadığından Timur, hasta askerler ile sağlıklı olanları ayırır, sağlıklıları oradan gönderir. Tabip, veba olanlardan bir kısmının öldüğünü diğerlerinin de kendiliklerinden iyileştiklerini söyler. Bu sırada Timur da iyi hissetmez, yemek yerken titremeye başlar. Baş ağrır, nöbet geçirir. Tabip, Timur'u tedavi ederse de iyileşme sağlayamaz. Timur biraz kendine gelince ölümden korkmadığını, her canlının öleceğini, fakat meydanda ölmeyişine üzüldüğünü söyleyerek Allah'a dua eder. Bu sırada biri gelir, elindeki içeceği verir ve hastalığın dermanı olduğunu söyler. Timur biraz iyileşince kuluna gelenin kim olduğunu sorar, o da huzuruna kimsenin girmedığını söyler. Timur gelenin daha önce karşılaştığı Hızır olduğunu anlar (Sadıkov 2007: 161-164). Gaipten Gelen Ses adlı efsanede de Timur olağanüstü varlıklarla iletişime geçen biri olarak tasvir edilmiştir. Timur Hindistan'daki Lun şehrinin fethi için 18 yaşındaki Said Vakkas'ı gönderir. Timur, Said Vakkas'a babasının kendisini korumak için öldüğünü, o yüzden onu oğlu kabul ettiğini; şayet savaş sırasında ölüm haberi gelirse üzülmeceğini; fakat korktuğunu duyarsa belinin büküleceğini söyler. Said Vakkas da onu mahcup etmeyeceğini söyleyerek ayrılır. Bu sırada gaipten gelen bir ses Timur'a oğlunu son kez gördüğünü haber verir (Sadıkov 2007: 169-172).

Hızır'ın onun dostu olduğuna dair efsanelere İdil-Ural sahasında da rastlanır. Barac Nesli adlı efsanede Samat Han, ulu kişiye Timur'la savaşıp savaşmamalarını sorunca bu adam Timur'un ordusunda Hızır'ı gördüğünü, Allah'ın yardımının Timur'dan taraf olduğunu belirtir (Atnur 2002: 598). Evliya Çelebi de Heşdek Tatarları³ hakkında bilgi verirken onların çok güzel bir cami-

2 Kraliçe.

3 Heşdek kelimesinin Başkurtlar için kullanıldığına dair bk. Abdulkadir İnan, "Evliya Çelebinin "Heşdek"leri Hangi Ulus?", Makaleler ve İncelemeler, II. C., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, 379-381.

ye sahip olduklarını; burayı Kâbe gibi görerek ibadet ettiklerini; Timur'un bölgeyi ele geçirdikten sonra her şeyi yakmasına rağmen camiye alıkoymadığını, fakat Timur'un askeri arasında bulunan Hızır'ın "Mekke-i Mükerreme'den gayri Kâbe olmaz" diyerek camiye yaktırdığını nakleder (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2011: 7/316).

Timur'un Semerkant dâhil birçok şehri imar ettiği tarihî bir gerçektir. Fakat Özbek efsaneleri şehirlerin imarında da Timur'u veli mertebesine yükseltir. Bu efsanelerden biri Fuad Köprülü tarafından Ahmed Yesevi'nin menkıbevi hayatı anlatılırken verilmiştir. Timur, Hızır Aleyhisselamla Buhara üzerine giderken Türkistan'a uğrar, rüyasında Ahmed Yesevi'yi görür. Ahmed Yesevi Timur'a rüyasında Buhara'nın fethini müjdelir. Timur uyanınca Türkistan hâkimi Nogaybak Han'a para vererek Ahmed Yesevi'ye güzel bir türbe yaptırır. (Köprülü 1993: 41, 79-80). Timur ve Ahmed Yesevi'yle ilgili başka bir efsanede ise Zengi Ata türbesinin neden Ahmed Yesevi'ninkinden önce yapıldığı açıklanır. Efsaneye göre Timur'un emriyle Ahmed Yesevi'ye *türbe yapılmaya başlanırsa* da inşaatın yapılan kısmı her sabah *yıkılmış* olarak bulunur. Bekçiler inşaatın bir öküz tarafından yıkıldığını görürler ve Ahmet Yesevi'nin "Torunuma benden önce türbe yapılınsın" diye vasiyet ettiği sesi duyarlar. Bu olaydan sonra Zengi Ata türbesinin yapımına *başlanır* (Baydemir 2011: 430-431).

Bir başka Özbek efsanesinde ise Timur'un kerametine yer verilmiştir. Timur ve Çocuk adlı efsanede Timur bir ülkeyi zorla ele geçirir. Bu sırada bir kuyunun başına gelerek oradaki çocuktan su ister. Fakat çocuk onun ülkesini zorla ele geçirdiğini, haydut olduğunu, ona bir bardak suyun bile haram olduğunu söyler. Timur bu pervasız söze çok kızar, taş ol deyince çocuk taş döner (Ergun 1997: 556-557).

Timur'un İslam âlimlerine hürmet etmesi onun hakkındaki başka bir grup efsanenin konusunu oluşturur. Emir Sultan'ın Koca Eskici adlı fakir dervişe gönderdiği tezkereden sonra Timur ve askerlerinin Bursa'yı işgal etmekten vazgeçtiklerine dair Evliya Çelebi'nin kaydettiği efsane bunlardandır (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2011: 2/32-33). Evliya Çelebi'nin naklettiği başka bir efsaneye göre Timur Akşehir'i Nasreddin Hoca sebebiyle işgal etmemiştir (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2011: 3/14).

Amasya'da anlatılan bir diğer efsanede de ordusu şehre girmeden önce Timur'un *âlimlere bazı zor sorular sorduğu*; bunları cevaplayan âlimlerin şehrinin ele geçirilmediği; Pir İlyas onun sorularına gerekli cevapları verdiği için *Amasya'nın işgalden kurtulduğu* anlatılır (Balaban 2014: 598).

Timur'un Erciş muhasarasını durdurması ise rüya motifine bağlı olarak anlatılır. *Rüyasında velileri görür. Onlar* "Bu şehir bizim menzilgâhımızdır, harap etme" derler. Timur orayı ele geçirmekten vazgeçer (Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2011: 4/105).

Zorti Baba adlı kişinin kerametini görünce ona bağışta bulunması da velilere gösterdiği saygıdandır (Göde 2010: 328).

Sonuç

İncelenen efsanelerden müspet ve menfi özellikler taşıyan iki farklı Timur tipinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Özbek Türkleri arasında anlatılan efsanelerde o, doğumundan itibaren olağanüstülük halesine büründürülmüştür. Timur, yalnız Özbeklere değil Orta Asya Türklüğüne devlet, millet olma, başarıya ulaşma duygusunu yaşatan; ideal ve ümit aşıl原因an bir halk kahramanı/hükümdardır. Soylu, cesur, gözü pek, dindar bir devlet adamıdır ve bu özellikleri sebebiyle Tanrı ve Hızır en büyük yardımcısıdır.

Timur'un büyük bir coğrafyayı fethetmesi döneminin cihangirlik iddiasına/sevdasına dayanır. Oysa Anadolu ve İdil-Ural coğrafyasında Türkler, millettaş ve dindaş oldukları Timur'a karşı aynı duyguyu beslemezler. Zira etnik ve dinî birliktelik olsa da coğrafya ve ideoloji farklılığı yeni bir toplumsal yapı ve *kültür* meydana getirmiştir. Efsanelerde Timur tipi bağlamında ortaya çıkan menfi algıyı bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Bahsi geçen bölgeler buralardaki Türklerin vatanıdır. Bu sebeple Timur'un cihangirlik iddiası ile bu coğrafyadaki Türklerin vatanı koruma içgüdüğü efsanelerde ciddi bir çatışmaya yol açar. Anadolu ve İdil-Ural sahasındaki Türkler var olan devleti, milleti ve başarıyı muhafaza etmeye yönelik düşündüklerinden, bazı efsanelerde Timur ilahî kudretle yaratılmış bir kişi kabul edilmesine rağmen, gerçek karakter özelliklerini yansıtsın yansıtmassın; kurnaz, kindar, açık sözlü, yağmacı ve zalimdir. Genellikle Timur efsanelerinin belli yerlerle ilgili olması savaş şartlarını yaşayanların sıradan coğrafyayı vatan haline getirmesinden kaynaklanır. *Güçlü, cesur ve başarılı olan Timur değil*, haklı olduğu halde yenilen, yağmalanan, öldürülendir. Efsanelerde onların başarısı ortaya konulmaya, vatan mücadelesi ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

Sonuç olarak Timur efsanelerinin sosyal ve psikolojik bağlamının *bölgelere göre değiştiği*; anlatı-anlatıcı-bağlam ve coğrafya ilişkisinin efsanelerdeki kutsallık, gerçeklik ve olağanüstülük kavramlarını izafi hale getirdiği tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aka, İsmail (2000), *Timur ve Devleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aka, İsmail (2012), "Timur", *Diyanet İşleri Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 173-177.
- Atnur, Gülhan (2002), *Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Motif Çalışması*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Balaban, Tuğrul (2014), *Amasya Efsane, Menkabe ve Memoratları, Derleme-İnceleme-Metin*, Amasya: Amasya Valiliği.
- Bali, Muhan (1973), *Ercişli Emrah ile Selvi Han Hikâyesi Varyantlarının Tesbiti ve Halk Hikâyeciliği Bakımından Önemi*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Baydemir, Hüseyin (2011), *Özbek Efsaneleri*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Ergun, Metin (1997), *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi*, II. C., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (2011), 2 C., hzl. Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, İstanbul: YKY.
- Göde, Halil Altay (2010), *Isparta Efsaneleri*, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- *İbni Arabşah* (2012), *Acâibu'lMakdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- *İbni Tagrıberdi* (2013), *En-nücûmu'z-zâhire (Parlayan Yıldızlar)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- İnan, Abdulkadir (1998), "Evliya Çelebi Seyahatnamesinin "Heşdek"leri Hangi Ulus?", *Makaleler ve İncelemeler*, II. C., Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 379-381.
- Köprülü, Fuad (1993), *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Osan, Mustafa (2006), *Kuzeydoğu Denizli Yöresinde Anlatılan Efsaneler*, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özen, Kutlu (2001), *Sivas Efsaneleri*, Sivas: Dilek Ofset Matbaacılık.
- Sadıkov, Hamdam (2007), *Amir Timur Hayetidagi Garayibatlar*, Taşkent, ART FLEX Neşriyeti.
- *Şerefüddin Ali Yezdî* (2013), *Emîr Timur (Zafernâme)*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.